

YUSUF HAKİKİ BABA'NIN MUHABBETNAME İSİMLİ MESNEVİSİNDE NEFS KAVRAMI

Dr. Fatih ATABEK

Öz: Nefs kavramı çeşitli çevre ve zamanlarda farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazen insanı yoldan çıkararak şeytan bazen Allah'a ulaştırarak bir binek hayvanı olarak görülmüştür. Nefse olumsuz olarak yaklaşan olduğu gibi, ona olumlu anlamda yaklaşanlar da olmuştur. Tasavvufta nefsin insanı kötülüğe yönelten bir yanı varken diğer taraftan Muhammet İkbâl nefsi, Mutlak Ben'e ulaştırarak bir araç olarak görür.

Nefsin varlık mı yoksa ezeli bir unsur mu olduğu da ayrı bir tartışma konusudur. Bazıları Kuran-ı Kerim'de bulunan ilgili ayetler nedeniyle nefsi ölümlü bir varlık olarak görürken bazıları ise nefsi vücudun asli unsurlarından görerek ahirette diğer asli unsurlarla birlikte dirileceğine inanmışlardır.

İlk ve Orta Çağ felsefecileri nefsin insanın psikolojik yönünü de kapsadığını söylerler. Diğer taraftan kalamcılar da nefis ile ruhu kastederler.

Aristoteles nefsi doğa bilimleri içerisinde değerlendirmiş ve onu cevher olarak ele almıştır. Farabi, İbn Sina, Gazzali, İbn Rüşd ve daha sonraki İslam filozofları da nefsi yorumlarken Aristoteles'in fikirlerini benimsemişlerdir.

Tasavvuf anlayışına göre nefis kötülüğün kaynağıdır. Tasavvufçular nefsin mahiyeti, cismi ve cevheri gibi yönlerinden çok nefsin kötülüklerinin nasıl düzeltileceği üzerinde durmuşlardır. Onlara göre nefis şeytanın insan üzerindeki hareketidir. Onlar nefisle her zaman mücadele içinde olup onun terbiye edilmesi görüşündedirler.

Nefsin aşamaları vardır. Bu aşamalara atvar-ı seba denmiştir. Bunlar emmare, levvame, mülhime, mutmainne, razıyye, marziyye ve kamiledir. Bu sınıflandırmadan beşi Kuran'da geçenken ikisi tasavvufçular tarafından oluşturulmuştur.

Muhabbetnamesindeki nefis kelimesinin geçtiği beyitlerin ele alındığı Yusuf Hakiki Baba, Somuncu Baba diye tanınan Şeyh Hamid-i Veli'nin oğludur. Kendisi tasavvuf ehli bir şairdir. Muhabbetname isimli eseri de bu çizgide kaleme alınmıştır. Muhabbetname'de nefsin kişiyi kendine esir etmesi, nefsin kötü olması, nefsin terbiye edilebilir olması özellikleri öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: nefis, tasavvuf, muhabbetname, Yusuf Hakiki Baba.

THE CONCEPT OF NAFS IN YUSUF HAKIKI BABA'S MESNEVİ OF MUHABBETNAME

Abstract: The concept of nafs has been interpreted in different ways in various conditions and times. It is sometimes seen as a devil that takes people out of the way and sometimes as a were also those who approached it positively. While Nafs has a side that leads people to evil in

ORCID ID : 0000-0001-9418-3028

DOI : <https://doi.org/10.31126/akrajournal.704411>

Geliş tarihi : 16 Mart 2020 / Kabul tarihi: 28 Nisan 2020

* Niğde Faik Şahenk Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni.

Sufism, Muhammet İkbâl sees the nafs as a tool to deliver it to the Absolute I.

Whether the Nafs is an asset or an eternal element is another matter of discussion. While some regarded the nafs as a mortal being due to the relevant verses found in the Qur'an, others believed that they would be resurrected in the hereafter with other essential elements by seeing the nafs from the essential elements of the body.

Elementary and Medieval philosophers say that the nafs includes the psychological aspect of the human. On the other hand, the theologians mean the soul and the soul.

Aristotle evaluated the soul in the natural sciences and considered it as ore. Farabi, Ibn Sina, Ghazali, Ibn Rushd and later Islamic philosophers adopted the ideas of Aritoteles while interpreting the nafs.

According to Sufism, the nafs is the source of evil. Sufists focused on how to correct the evil of the nafs rather than the nature, object and ore of the naf. For them, the nafs is the devil's movement on the human. They are always in a struggle with the nafs and they have the opinion that it should be discharged.

The nafs has stages. These stages are called atvar-ı seba. These are emmare levvame, mülhime, mutmainne, raziyya, marziyya and kâmil. While five of them are mentioned in the Qur'an, two of them are created by Sufists.

He is the son of Şeyh Hamid-i Veli, who is known as Yusuf Hakiki Baba Somuncu Baba, where the couplets in which his word of nafs is mentioned in his Muhabbetname are discussed. He is a sufi poet. His work named Muhabbetname was also written in this line. In Muhabbetname, the characteristics of the nafs capturing the person, the nafs being bad, and the nafs being discernable are prominent.

Key Words: nafs, sufism, muhabbetname, Yusuf Hakiki Baba.

1. Giriş

“Nefs” kavramı çeşitli çevre ve zamanlarda, değişik şekillerde yorumlanmıştır. Tasavvufî çevrede, insanı yoldan çıkararak bir şeytan ve bazen insanı Allah'a ulaştıracak bir binek hayvanı olarak; Muhammed İkbâl, Eflatun, İbn Arabî gibi düşünce ehli kişilerce, insanı insan yapan ve Mutlak Ben'e ulaşmayı sağlayacak aracı olarak; Batı felsefecilerin büyük bir çoğunluğunca da ruh olarak görülmüştür. Bu farklılıkların temel sebebi ise nefse her çevrenin kendince bir bakış açısı geliştirmesidir. Nefse kelamcılar farklı gözle bakmış, tasavvufçular farklı gözle bakmış, felsefeciler farklı gözle bakmıştır. Nefs için İngilizcede “self” veya “ego”, Farsçada ise “hodî” kelimesi kullanılmıştır. Ancak “hodî” kelimesi, Farsça ve Urduçada edebî ve ahlaki açıdan olumsuz anlamda kullanılmıştır (Mehmedoğlu, A.U; Hazinoğlu, B., 2015: 15). Diğer taraftan nefis ile ego tanımsal olarak benzerlik gösterse de ontolojik olarak ikisi aynı şey değildir (Külçe, 2018: 59). Nefsin ne olduğuyla ilgili tanımlamada Kur'an ve hadisler bize yol gösterici olmuştur. Nefsin tanımı Kur'an'da açıkça verilmesede nefisle ilgili önemli ipuçları vardır (Uludağ, 2006: 32).¹

1. Nefs kelimesinin içinde geçtiği ve nefsin ne olduğuyla ilgili bize ipucu veren bazı ayetlerin numarası ve sure isimleri şu şekildedir: Taha.20/41, 96; Âl-i İmran, 3/28, 146, 154; En'am, 6 /12,54,152, 93; Fecr, 89/27; Zümer, 39/142; A'raf. 7/205; Yusuf, 12/77; Enbiya,

Kur'an'daki ayetlerden hareketle nefis sözcüğünün kökeni hakkında iki farklı görüş vardır. Bunlardan birincisi “büyüklük” anlamındaki ve “nefaset” ten türemiş nefstir. Diğer ise canlılığın nedeni olan “nefes almak” anlamındaki “teneffüs”ten türemiş nefstir. Diğer taraftan Cahiliye döneminde Arapça kitabelerde bulunan ve kişi anlamında kullanılan “nefeş” ile “nefs” arasında da yakınlık bulunmaktadır (Türkmen, 2015: 96).

“*Muhammed İkbâl’in Nefs Anlayışı*” isimli makalede, nefis için “benlik” ifadesi kullanılmıştır. (Mehmedoğlu, A.U; Hazinoğlu, B., 2015: 15). Nefs, diğer bir ifadeyle “ben” kavramına İkbâl’in² benlik felsefesine göre iki farklı yorum getirilmiştir. Bunlardan birincisi atomdan dünyaya kadar her varlık “ben”dir. Buna göre her insan müstakil bir hüviyete sahip bir “ben”dir. Nefs ile ilgili diğer bir yorum ise insanın tecrübelerinden yola çıkarak kendini tanıması ve kendine saygı duyması, özünde mevcut cevheri ortaya çıkarması olarak yorumlanmıştır (Albayrak, 1998: 245). Bu noktadan hareketle Muhammed İkbâl’in *Nefs Anlayışı*’nda isimli makalesinde nefis, olumsuz bir kavram olarak ele alınmamıştır; İkbâl’de nefis, insanı kemale erdirecek unsurdur. Çatak, nefsi, insanın içinde mevcut, kötülük potansiyeli taşıyan düşman bir güç olarak tanımlama yerine; insanın istek ve arzularının bütünü şeklinde bir tanımlamayla nefis tabiri için yeni bir pencere açmak ister (Çatak, 2012: 229).

Muhammed İkbâl, nefis kavramının kötülük merkezi olarak görülmesine karşı çıkmaktadır. Çünkü mutasavvıflar nefsi, latif bir cevher olarak görmüşler, insanı kötülüğe yönelten bir özelliğinin olduğunu düşünmüşler; bu yüzden de nefsin her söylediğini yapmamayı, ona muhalefet etmeyi öğütlemişlerdir (Mehmedoğlu, A.U; Hazinoğlu, B., 2015: 16).

Aristo bitkisel ve hayvani nefsten ayrı bir de akli nefsten bahseder. Ona göre bu nefis, sadece insanda vardır (Atay, 1997: 3). Nefs, insanı meleklerden ve hayvanlardan ayırmaktadır. Çünkü meleklerin kendilerini engelleyecek nefisleri, hayvanların da kendini yükseltecek akılları yoktur. Bu noktada insan hem meleklerden hem de hayvanlardan ayrılmaktadır (Çatak, 2012: 227). Burada kastedilen nefis, akli nefstir.

“Her nefis ölümü tadacaktır.” (Enbiya 21/35; Ankebut 29/57) ayetinden hareketle pek çok âlim, nefsin varlık olduğuyla ilgili fikir birliğine varmıştır. Ancak mühlid diye nitelendirilen bazı zümreler, nefsin ezeli olduğunu belirtirler. Yani nefsin ölümlü veya ebedî olduğuyla ilgili tam bir fikir birliği yoktur (Uludağ, 2006: 527). Diğer taraftan nefis bedeninin asli unsurlarındandır.

21/35; Ankebut, 29/57; Bakara, 2/286; Yunus, 10/23; Yusuf, 12/18,53; Maide 5/30; Bakara, 2/48; Lokman, 31/28; Müddessir, 74/3.8; Tevbe, 9/128; Rum, 30/28, A’raf, 7/188.

2. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Aydın, M. S. (2000). “*İkbâl, Muhammed*”. DİA, (22. Cilt), İstanbul, s. 17-23.

Ahirette asli unsurları bir araya getirilmiş olan insan, hak ettiği cezaya veya mükafata kavuşacaktır. Bu nedenle nefis ölümsüzdür. Nefis bedeninin ölümüyle yok olmaz, mahiyet itibariyle varlığını sürdürür (Türkmen, 2015: 117-118).

Kur'an'da Allah, insanların, cinlerin, cansız varlıkların nefsinden bahsetmiş ama meleklerin nefsinden bahsetmemiştir.

Nefse yüklenen zıt sıfatlarla beraber bir kişide üç, dört veya beş nefsten bahsedenler olduğu gibi insanda sadece bir nefis olduğunu söyleyenler de vardır (Uludağ, 2006: 526)

Nefsle ilgili sorunlar, insanın doğru tanınması ve anlaşılmasıyla teşhis edilebilir ve bu doğru tanıma ve anlama sayesinde nefsle ilgili sorunların giderilmesi için gerekli yöntemler belirlenebilir (Merter, a.g.e, s. 305). Ahlak eğitimcileri, nefsin güçlerini ifrat ve tefritten koruyup dengede tutmak gerektiğini belirtmektedirler (Nasrüddin Tusi, 2013: 51-52).

Aristoteles nefsi, doğa bilimleri içerisinde ele almıştır ve onu cevher olarak görmüştür (Türkmen, 2015: 97). Nefsin beden dışında bir gerçekliğinin olduğu, nefsin ölümsüz olduğu gibi meselelerle ilgili ilk beyan Platon tarafından yapılmıştır. Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ dönemi sonrası İslam kelimcilerinin nefis hakkındaki görüşlerinde Platon ve Aristoteles etkili olmuştur (Türkmen, 2015: 99).

Nefs hakkında müstakil bir kitap yazan ilk felsefeci Aristo'dur (Atay, 1997: 4). Nefs için ruh kelimesi de kullanılmış olup ruhu Aristo şu şekilde tanımlamıştır: Görme için göz ne ise beden için de ruh odur (Aristoteles, 1999: 45). Aristoteles'e göre ruh bedeninin cevheridir (Memiş, 2007:119). Aristo nefsi, bitkilerin büyüyen nefsi, hayvanların duyumlayan nefsi ve insanların düşünen nefsi olmak üzere 3' ayırmıştır. Büyüyen nefis ile duyumlayan nefsin madde ile ayrılmaz bir ilişkisi olduğundan büyüyen nefis ile duyumlayan nefis onunla beraber yok olurlar. Ancak düşünen nefsin madde ile ilgisi bulunmadığından, beden yok olsa bile o yok olmaz; ölümsüzdür. Büyüyen nefsin işi beslenme, büyüme ve üremeyken duyumlayan nefsin işi ise hareket etme, duyma ve istektir. İnsanî nefsin işi ise düşünmedir (Atay, 1997: 3).

3. İlyas Kayaokay "Klasik Türk Şiirinde Nefs" isimli kitabında insanların, cinlerin, cansız varlıkların nefsinden bahsedildiği ayetleri şu şekilde aktarmaktadır:

İnsan bedeni manasında: Yusuf 12/ 26, 30, 32, 51; Ali İmran 3/ 61, 145, 185; Enbiya 21/ 35; Ankebut 29/ 57; Enam 6/ 151; İsrâ 17/ 33; Bakara 2/ 240; Nahl 16/ 7; Kehf 18/ 6,28; Kasas 28/ 19; Secde 32/ 27; Ahzab 33/ 50; Zariyat 51/ 20,21; Hadid 5722.

İnsan, melek, cin, hayvan, bitki vb. manada: Bakara 2/48, 123; Lokman 31/ 28,34; Müdde-sir 74/ 38.

Tür, cins manasında: Tevbe 9/ 128; Rum 30/ 28, Araf 7/ 189; Nahl 16/ 72; Şura 26/ 11.

Eflatun'a göre nefis bedenden önce var olan, daha sonra bedene hapsedilmiş bir unsurdur. Ona göre nefis ölümsüzdür. Nefis, ezeli gerçeği kavrayan, insanda mevcut ilahi güçlerden gelen zekâdır. Nefis, bedene hakim unsurdur (Aristoteles, 1999: 45).

MÖ, 370 yılında ölmüş olan Demokritos, nefsi bir tür sıcaklık olarak görmüştür. Ona göre nefste bölünemeyen parçalar vardır ve bunlar sonsuzdur. Bu parçalar dünyadaki varlıkların ana unsurudur. Demokritos hareket etmelerini ve hareket ettirdiği cisimlere nüfuzunu açıklamak için bir tür ateşten bahseder ve bu ateş dairesel bir harekete sahiptir. Bu hareketle bedene nüfuz edip onu hareketlendirebilmektedir (İbn Rüşd, 2007: 9).

Descartes, insan ve hayvan bedenini makine gibi görmüş; hayvanların duygu ve bilinçten yoksun bir şekilde hareket ettiğinden bahsetmiştir. Bu noktada insanların beyinlerinde, kozalaksal bezde nefsin bulunduğu bahseder. Bu nefis ile beden arasında bir etkileşim vardır (Atay, 1997: 42).

Spinoza'ya göre bireysel nefisler nesne değillerdir, onlar ancak ilahi varlığın görünüşleridir. Ona göre kişisel ölümsüzlükten öte, bireysel olamayan ve Tanrı'yla kaynaşma şeklinde olan bir ölümsüzlük vardır (Atay, 1997: 43).

Leibniz, monadlar adını verdiği sonsuz sayıda cevherden bahseder. Monad diye kastedilen, nefstir. Leibniz maddenin gerçekliğini inkâr eder ve sonsuz nefisler ailesini onun yerine koyar. Ayrıca Leibniz, bu monadların hiçbirinin, hiçbir zaman, birbiriyle bir nedensellik çerçevesinde ilişki içinde bulunmadığından bahseder (Atay, 1997: 44).

Batı felsefecilerinden Pisagor, nefsin bedenden ayrı bir cevher olduğunu kabul etmiş olup ona göre insan nefsi, âlem nefsinin bir paçasıdır. İnsan nefsi, bedende tutsaktır ve onun bu tutsak olduğu bedenden kurtulması felsefe, musiki, geometri eğitimi ile gerçekleştirilecek olan ahlaki arınmayla mümkündür. Ahlaki arınmaya vasıl olmayan nefis, ilahi âleme yükselmeyi hak etmemiştir ve bu durumda olan nefis, başka bir bedene geçer (Durusoy, 2012: 23).

Batı felsefesinde nefis, insan ruhu olarak ele alınmış ve buradan hareketle bir din eğitimi geliştirmeye başlanmıştır (Aktaş, 2013: 16).

İlk ve Orta Çağ felsefecilerine göre nefis insanın psikolojik özelliklerini de kapsar ve İslam filozofları ruhla nefis arasında farkın olmadığını söylerler. Diğer taraftan kelamcılar da nefis ile ruhu kastederler (Türker, 2006: 529).

İslam geleneğinde insanla ilgili temel meselelerin (biyolojisi, kişiliği, ruh sağlığı, sosyallığı vb.) ele alınması, İslam toplumunun felsefeyle tanıştığı 8. yüzyıla kadar uzanır (Kızılgeçit, 2013: 158). İlk dönem İslam felsefecilerinin izinden giden Kindî, Farabî, İbn Sina gibi İslam filozoflarının önde gelen isimleri, nefsin mahiyeti, melekesi, güçleri, fonksiyonları, cevherliliği, ölümden sonraki durumu gibi konularını ele almışlardır (Kutluer, 2000: 149).

Nefs teorisi, Yunan felsefesinin İslam dünyasına aktarılmasıyla ortaya çıkmış olup Aristo, nefsi canlı varlıkların sahip olduğu şekil ve suret olarak nitelendirir. Farabî, İbn Sînâ, Gazzali, İbn Rüşd ve daha sonraki İslam filozofları Aristo'nun bu tanımını kabul etmekle birlikte nefsin ruhani bir cevher olduğu fikrindedirler (Türker, 2006: 529).

İbnü'l-Arabî'ye göre insan vücudu beden, nefs ve ruhtan meydana gelmiş olup nefsin de nebati, hayvani ve akli olmak üzere üç niteliği vardır. Nebati nefsin görevi beslenmeyle ilgilidir. Hayvani nefsin yeri kalptir. Akli nefs ise bütün günahlardan arınmış olup ezeldir. Ruh ise bu üç nefsin reSIDIR (Uludağ 2006: 528). Muhyiddin Arabî, nefs anlayışında diğer mutasavvıflardan ayrılarak felsefeden etkilenmiştir. Arabî, Aristo'nun nefs anlayışından benimsemiştir (Aktaş, 2013: 27). Arabî de Aristo gibi insanda beden, nefs ve ruh olmak üzere üç ayrı unsurdan bahseder. O, ayrıca Aristo'nun da etkisiyle nefsi; bitkisel, hayvani ve akli nefis olarak ele alır. Arabî'nin Aristo'dan ayrıldığı nokta, onun akli nefsi Aristo gibi sadece akılla sınırlandırmamasıdır. Ona göre nefis, Evrensel Nefs'in özel bir hâlidir. Akli nefis ise ruhtur. Ona göre akli nefis ezeldir, yok edilemez (Affifi, 1975: 111-112).

Gazzali nefsi “rabbani ve ilahi latife”, “manevi bir cevher”, “insandaki bilen ve algılayan latife”, “hakiki insan”, “insanın kendisi” şeklinde tarif eder; filozofların “nefs-i natika” dedikleri şeyin, bu ilahi latife olduğunu söyler (Uludağ, 2006: 526).

“Muhammed İKbal'in Nefs Anlayışı” makalesine göre âlemdeki her atom Mutlak Ben'e varıncaya kadar birer benliktir. Varlık âleminde Mutlak Ben'e en yakın olan varlık da insandır. Nefs bu noktada “ben” olarak düşünülmüş ve “ben” kavramı sadece insanlar için değil cansız varlıklar için de kullanılmıştır. Muhammed İKbal'e göre insan nefsinin farkına varmalı ve en üst noktada bulunan Mutlak Ben'i tanımalıdır (Mehmedoğlu, A.U; Hazinoğlu, B., 2015: 29). Bu da insanın yaratılış amacı olarak sürekli dile getirilen “Allah'ı bilmek” fikrini desteklemektedir.

İslam âlimlerinden Râzî, nefis ile ruhu aynı görmüştür (Türkmen, 2015: 1167). Râzî, nefsi, bir ülkenin hükümdarına benzetir. Hükümdar o ülkenin sahibi ve yönetenidir, ancak kendisi de yönettiği halkın bir parçasıdır (Cengiz, 2014: 2. Cilt, s. 220). Yani nefis bedenin arzu ve düşüncelerini gerçekleştiren onun hayatta kalmasını sağlayan unsurdur (Kul, 2011: 18).

Mevlana, Allah'ı gerçek manada tanıyıp anlayabilmek için kişinin kendi nefsinin tanıması-gerektiğine inanmıştır (Çatak, 2012: 219). Mevlana'nın hareket noktası insanın kendisidir.

2. Nefsin Katmanları ve Çeşitleri

Genelde bir bedende bir nefsin olduğu kabul edilmiş olup kötülüğü emretme, yapılan kötülüğü kınama ve huzura erme gibi farklı ve zıt sıfatlar bir nefsin değişik sıfatlarıdır. Diğer taraftan Kur'an merkezli yorumlara göre de bir bedende emmare, levvame ve mutmainne olmak üzere üç nefis vardır. Bazı tasavvufçular ise cemadi, nebati, hayvani ve insanî olmak üzere dört nefsin varlığını kabul eder (Uludağ, 2006: 527).

Nefsin aşamaları için atvar-ı seba ifadesi kullanılmaktadır. Buna göre atvar-ı seba, insanın asli hüviyetine kavuşabilmesi yolunda en büyük engel kabul edilen nefse ait sıfatlardan arındırılıp saflığa ulaşabilmenin metodolojisidir (Küçükütyaki, 2017: 5). Atvar-ı sebalı müstakil eserler olarak kaleme alındığı gibi bazı eserler içerisinde bir bölüm olarak da kaleme alınmıştır (Kayaokay, 2019; 116). Kayaokay edebî türlerin belirlenmesinde eserin muhtevasının temel alınmasından hareketle atvar-ı sebalı da ayrı birer edebî tür olarak ele alınmasının gerektiğini belirtmektedir (Kayaokay, 2019: 118). Kısaca atvar-ı seba nefsin yedi aşamasıdır.

Esmâ tarikatları denilen tarikatlarda nefsin atvar-ı seba adı verilen yedi aşaması şunlardır: emmare, levvame, mülhime, mutmainne, razıyye, marziyye ve kâmileddir (Uludağ, 2006: 528).

Nefs-i emmare insanı kötülüğe yönlendirdiğinden onunla sürekli mücadele edilmelidir. Çünkü bu mertebeye, hayvansal dürtülerin merkezidir. Nefs eğitiminde en zor eğitim, bu mertebede gerçekleşmektedir (Çetin, 2009: 237). Hayvansal dürtülerden hareketle nefis-i emmare hep kötülüğü emreder, günah ve şehvet merkezlidir. Nefs-i emmare daima dünyevi olanla ilgilidir. Nefs-i emmarede kişi kendini Allah'la vuslattan uzak tuttuğu için bir bakıma kendine zulüm eder.

Vicdan, kendi hatalarının farkına varma, tefekküre varma, Allah'la olumlu ilişki kurma gibi içsel huzur bulma faaliyetleri nefis-i levvamede ortaya çıkmaktadır (Çetin, 2009: 238). Aslında bu mertebeye, insanın bilinçlenme mertebesidir. Kişi nefis-i emmarede yaptıklarının kötü olduğunu bilir ve yaptıklarını kınar. Zaten levvame kelimesi çekiştirme anlamındaki "levm" (Devellioğlu, 1998: 549) kelimesinden türemiştir.

İnsan, nefis-i mülhimedede edinilen bilgi ile kendisinin, insanların ve eşyanın hakikatini çözmeye çalışmaktadır (Çetin, 2009: 238). Bu mertebede olan insan, dış görünüşte olandan öte; olanın iç yüzünü anlamaya çalışmaktadır. Yani hakikatin üzerindeki perdeyi yırtıp hakikate gizlenmiş, Allah'la ilgili manevî gerçeğe yönelmektedir. Bu noktada kişi Allah'tan ilham alır.

Nefs-i mutmainnede kişi cömertlik gösterir, hilm ve hoşgörü sahibi olur, tevekkül eder (Çetin, 2009: 239). Nefs-i razıyye, nefis-i marziyye ve nefis-i

kâmile mertebelerinde ise kişi, nefsin en yüce mertebesine kadar bir seyr-i süluk içerisinde olur ve en sonunda da kemale erer.

Nefs; akıl, kalp ve ruhla beraber insanın yaratılışının ana unsurunu oluşturran dört kilit yapıdan biridir. Kur'an'da geçen nefsten hareketle nefs, pek çok mutasavvıf tarafından basitten mükemmele doğru; emmare, levvame, mülhime, mutmainne, raziyye, marziyye ve kamile adı verilen katmanlara ayrılmıştır (Kayaokay, 2019: 116). Bu sınıflandırmanın beş tanesi Kuran'da geçerken iki tanesi tasavvufçuların yorumlamasıyla oluşturulmuştur (Kurt, 2006: 108).

3. Tasavvufta Nefse Genel Bakış

Mutasavvıflar, kalamcılar veya felsefeciler gibi nefsin mahiyeti, birliği gibi hususlarından çok; nefsin hileleri, kötülükleri, hastalıkları, bunların nasıl düzeltileceği gibi hususları üzerinde durmuştur (Uludağ 2006: 527).

Sufiler, hayvani nefse, "nefs-i natıka" demişler ve kötülüğün kaynağı olarak bu nefsi görmüşlerdir (Uludağ, 2006: 527).

Genel olarak tasavvufta nefs, bütün kötülüklerin membaı olarak görülmüş ve onun hakir görülerek terbiye edilmesi istenmiştir (Çatak, 2012: 220). Nefs, bedene bırakılmış latif ve manevi bir varlıktır ve onlara göre nefis kötülüğün ve şerrin kaynağıdır (Tek, 2013: 173).

İnsan, yaratılış olarak mükemmel olsa da varlık mertebesinin en aşağısında yer almaktadır. Onu tepeden aşağı iten husus, insanın nefsinin işi Allah'ı bilmek iken bunu becerememesidir. Diğer taraftan akıl da tasavvuf felsefesinin bilgi kaynağı olan sezgi kapısını kapatmaktadır. Yani akıl ve nefis ile insan kendini perdelemektedir (Yalap, 2014: 47).

Şeytanın insan üzerindeki tesiri nefsin hareketi ile olmaktadır. Yani nefis, şeytanın insanı kötü yola sevk etmesinde âdeta bir aracıdır. Bu da haz, heva veya heves şeklinde olmaktadır (Çatak, 2012: 221). Bundan hareketle nefsin sıfatı heva, heves veya hazdır diyebiliriz. Normal şartlarda arzu edilene ulaşılmca doyuma ulaşılır ve o arzu edilene meyil azalır. Ancak insan, nefsin istediğini yaptıkça nefis insandan hep daha da fazlasını istemektedir (Çatak, 2012: 222). Bu nedenle nefsin her istediğini yaparak onu dizginlemek zordur.

Mevlana nefsi, kışın karlar ve buzlar içinde uyuyan ejderhaya benzetip bu durumla insanın, nefsin istek ve arzularından uzak durması gerektiğini kastetmiştir. Bu ejderha Irak güneşinin sıcaklığıyla uyanacak ve canlanacaktır. Irak güneşiyle de Mevlana'nın kastettiği nefsin arzularındır (Çatak, 2012: 225). Yine Mevlana nefisle mücadelede asla bir anlaşmanın olamayacağını belirtmek için nefsi üç köşeli dikene benzetmiştir. Mevlana Allah'ın yardımı olmadan nefsin terbiyesinin olmayacağını belirtip nefsi cehenneme benzetir. Nefs de cehennem gibi sahip olduğundan hep daha fazlasını ister, onu sakinleştirecek olan da Allah'ın inayetidir (Çatak, 2012: 228).

“Hevâsını (*nefsani arzularını*) tanrı edinen kimseyi görmedin mi?” (Casiye, 45/ 23) ayetinden hareketle mutasavvıflar, nefsi put olarak görmüşlerdir. Allah’a ulaşmak için bu putun kırılması gerekir. Ayrıca mutasavvıflar nefsi; saldırgan köpek, kurnaz tilki, pisboğaz domuz, iğrenç fare, korkunç ejderha, Firavun, Nemrut vb. şeklinde ele almışlardır (Uludağ, 2006: 528).

İnsanı insan yapan, “rabbanî latife” denilen nefstir ve hayvani nefse sürekli savaş hâlinindedir. Bu hayvanî nefis insani nefsin bineğidir (Uludağ, 2006: 527). Bu binek iyi terbiye edilirse kişiyi hayra, iyi terbiye edilmezse şerre götürür.

İyi terbiye edilen nefis insanı selamete ulaştırır. İnsan nefis ile vardır ve bu ikisi birbirini tamamlamaktadır. Çatak, insanın Allah’ın emirlerini yerine getirmede nefsin büyük bir rolü olduğunu söylemiş, bundan hareketle nefsi Allah’a götüren bineğe benzetmiş, bineğin sahibinin üzerinde hakkı olduğu gibi nefsin de insan üzerinde hakkının olduğunu belirtmiştir (Çatak, 2012: 223). Bu noktada yazarın dayanağı, “Nefsinize zulmetmeyin, çünkü onun sizin üzerinizde hakkı vardır.” hadisidir (<http://www.allahayaklasmayolunda.com>, agis, 2020). Bu da insanın aşırıya gitmemesiyle ilgilidir. Yani insanın ibadetlerini mutedil çizgide yapıp yaşamı için gerekli olanı ihmal etmemesidir. Mevlana da nefsin insanın üzerinde bazı haklarının olduğunu belirtir. Bunun için nefsi av köpeğine benzetir. İyi bakılmayan av köpeği vazifesini yerine getirmeyeceği gibi, iyi eğitilmemiş bir nefis de insanı menzile ulaştıramaz (Çatak, 2012: 230).

Nefsin terbiyesi diye kastedilen, bireyin karakter eğitimidir. Yani insanın kendinde gördüğü olumsuzlukları düzelterek Allah tarafından daha beğenilen davranış ve özelliklere dönüştürmesidir (Çatak, 2012: 229). Ne var ki tasavvuf anlayışına göre nefis gizlidir, sürekli mücadele hâlinindedir ve her an fırsat gözetir; nefle savaş, görünen bir düşmanla yapılan savaştan daha zordur.

4. Yusuf Hakiki Baba ve Muhabbetnamesi

Yusuf Hakiki Baba, Somuncu Baba olarak bilinen mutasavvıf Şeyh Hamid-i Veli’nin oğludur. Ne zaman doğduğu bilinmemekle birlikte Muhabbetname isimli eserinden hareketle 1488’de vefat ettiği düşünülmektedir. Tasavvuf ile ilgili temel bilgileri babasından öğrenmiştir. Bursalı Mehmet Tahir, Yusuf Hakiki Baba’nın bir süre babasıyla beraber Bursa’da ikamet ettiğinden bahseder. Hayatının büyük bir bölümünü Aksaray’da geçirmiş olup türbesi Aksaray’da, Şeyh Hamid mahallesindedir. Yusuf Hakiki Baba’nın Hakikatname isimli bir divanı, Muhabbetname isimli bir mesnevisi ve Ahi Evran’ın veya Sadreddin Konevi’nin olduğu düşünülen bir risalenin tercümesi bulunmaktadır.

Çalışmamızın konusu oluşturan Muhabbetname, mesnevi tarzında kaleme alınmış ve 3696 beyitten müteşekkildir. Eser, tasavvufî bir eser olup eserin iki nüshası vardır.⁴

5. Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname İsimli Mesnevisinde Nefs

Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli mesnevisi, tasavvufî bir eserdir. Aşağıdaki bölümde, bir tasavvuf ehlinin gözüyle nefis kavramının hangi bağlamlarda ele alındığı açıklanacaktır. Bunun için Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli mesnevisinde nefis kelimesinin geçtiği beyitler tespit edilmiştir. Daha sonra nefis kelimesinin hangi anlamda kullanıldığını göstermek için ilgili beyit hakkında açıklama yapılmıştır. Son olarak da nefsin kullanıldığı bağlamla alakalı olarak başlıklandırma yapılmıştır.

5.1. Nefs, Kendine Esir Eder

Nefsin zinciri vardır ve insanı kendine bağlar. Bu nedenle insanın, gerekirse her şeyini feda ederek bu zincirden kurtulması gerekir.

Gel imdi nefis keydinden hazer kıl

Fedâ nen varsa şâha mâ-hazar kıl (141. beyit)⁵

(Gel şimdi nefsin zincirinden sakın, daha önceden hazırda bulunan neyin varsa şaha feda et.)

İnsan nefesine esir olup onun her istediğini yapıyorsa o insan, ölü gibidir; nefsin kuklası olmuştur.

Yüri kolayuna i nefis esîri

Ölüsin sen degülsin ahî diri (864. beyit)

(Ey nefis esiri istediğin gibi hareket et; kardeşim sen diri değil, ölüsün.)

Kişinin gönlü nefse tutulmuşsa ve onun her dediğini yapıyorsa o gönül, ölüdür. Bu durumda nefse esir gönülden fayda gelmez.

Esîr-i nefis bir alu gönüli

Niderüz biz hanum ölü gönüli (1177. beyit)

(Sultanım nefis esiri, aciz, ölü gönlü; biz ne edelim?)

İnsanın nefsin isteklerinden yakasını kurtarması zordur. İnsanın nefisle olan mücadeleyi kaybetmesi durumunda nefis, kişiyi doğru yoldan çıkarır.

4. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Boz, E. (2006). "Yusuf Hakiki". DİA (44. Cilt), İstanbul, s. 10-11.

5. Bu çalışmada ele alınan beyitlerin geçtiği eserin künyesi: Yusuf Hakiki Baba (2009). *Muhabbetname*, (haz: A. Çavuşoğlu, 1. Basım). Ankara: Aksaray Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları.

*Yakan kurtarımazsın nefs elinden
Çıkarur nefs şahsı hod yolından* (1197. beyit)

(Nefs elinden yakanı kurtaramazsın; nefs, kişiyi kendi yolundan çıkartır.)

Nefsin özü kötüdür ve nefs, insanı kendine esir etmişse insan bir köpektir. Nefsin insanı kendine bağlaması, köpek sahibinin köpeğe tasma takmasına benzetilmiştir.

*Ki diyem âşıkam hey ne segem men
Esîr-i nefs-i şûm-ı bed-regem men* (1291. beyit)

(Hey, aşıkım desem, nasıl bir köpeğim ben; kötü huylu, kötü nefsin esiri-yim ben.)

İnsanın doğruya ulaşması için nefse kölelikten vazgeçmesi gerekir. Aksi hâlde bu insanlar hiçbir zaman ten tuzağından kurtulamazlar.

*Ki hürriyyet gerekdür nefse bende
Olanlar bil kalurlar dâm-ı tende* (2002. beyit)

(Nefse köle olanlara hürriyet gerekir ki onları ten tuzağında bil.)

Nefsin arzuları insana ömrünü heba ettirir.

*Hevâ-yı nefse olma imdi tâbi'
Ki küllî ömrünü itmeye zâyi'* (2185. beyit)

(Şimdi nefsin arzularına tabi olma ki bütün ömrünü boşa geçirmeyesin.)

*Hevâ-yı nefse tâbi'dür hemîşe
Ki ömri şöyle zâyi'dür hemîşe* (2591. beyit)

(O, daima nefsin arzularına tabidir ki böyle olanın ömrü daima boşa harcanmaktadır.)

İnsan ömrünü nefsin istekleri doğrultusunda tüketmemelidir. Onun yerine bir Allah dostundan himmet almalıdır.

*Dirîgâ ömri nefsün hizmetinde
Düketdün evliyânun himmetinde* (2192. beyit)

(Yazıklar olsun ömrü nefsin hizmetinde tükettin, evliyanın himmetinde değil.)

Allah'ın gizli lütufları vardır ve nefsine esir olarak kalanlar, Allah'ın gizli lütuflarından faydalanamazlar.

*Olup lutf-ı hafîden şöyle me'yûs
Kalup bu nefs-i tende şöyle mahbûs* (2197. beyit)

(Bu ten nefsinden şöyle esir kalıp gizli lütuftan şöyle ümitsiz kalmıştır.)

Nefs esirinin doğru yola gelmesi çok zordur. Çünkü nefsin istekleri insanda arzu ateşini körükler. Bu gidişatın sonunda kişi, nefsin isteklerinden vazgeçemez; yani nefs, insanı arsızlaştırır.

Gel imdi gel beri i nefs esîri

Niçe bir bu vikâhat bu asîrî (2601. beyit)

(Şimdi beri gel ey nefs esiri, nasıl bir arsızlık ve güçlüktür bu.)

Nefsini dizginleyemeyen kişi, tepe taklak olup aciz kalır.

Dirîgâ nefse olmuşsın zebûn sen

Ki kalmışsın bu resme ser-nigûn sen (2606. beyit)

(Eyvahlar olsun ki sen nefsin acizi olmuşsun, sen bu resme baş aşağı kalmışsın.)

İnsana yakışan kemalliktir. Bir insanın nefsine köle olması kabul edilir bir şey değildir. Çünkü nefsin dünyevi istekleri, insanın doğru yolda gitmesine engel olarak onu kötülüğe hapseder.

Dirîgâ niçe bir yâ nefse bende

Olup kalmak sana bu habs-i tende (2620. beyit)

(Eyvahlar olsun ki senin ten hapsinde kalıp nefse köle olman ya nasıl bir şeydir?)

Bu beyitte ev diye kastedilen bu dünyadır. Bu dünyanın albenisi, nefsi ve o nefsin sahibini kendine tutsak eder. Bu dünyanın güzelliğine esir olan kişi, içteki güzelliği göremez; suretteki güzelliğe aldanır.

Ki sûret nakşına kaldun bu evde

Giriftâr eyledün nefsi girevde (3069. beyit)

(Ki nefsin suretteki nakışa rehin olup suretteki nakışa yakalanıp bu evde kaldın.)

Nefs erkeklığın ve adamlığın kriteri olarak değerlendirilir. Buna göre erkek ve adam olan nefsine esir olmaz, eğer bir kişi nefsine esir olmuşsa o artık bir hayvandır.

Esîr-i nefsi sanman zinhâr er

Dimen âdem degüldür çâr-pâ ger (3071. beyit)

(Nefsine esir olmuşsa birisi, asla o, er değildir; eğer nefsine esir olmuşsa birisi ona adam demeyin, o dört ayaklı hayvandır.)

Derviş olan Allah'ı talep eder eğer kişi böyle değilse nefsinin arzularına aldanıp onun esiri olmuştur.

Değül gördün şu sûfî ki talebkâr

Olupdur nefs elinde bil giriftâr (3120. beyit)

(Şu sufîyi ki talepkâr olarak görmediysen nefs eline esir olmuştur bil.)

Allah'ın tecellisinin zuhur edeceği gönül sahibi kişi, nefsinin dediklerini yapmaz, ona tabi olmaz.

Ne sâhib-dil didigün ehl-i nefse

Ne tâbi' olduğun ya ehl-i nefse (3295. beyit)

(Gönül sahibi dediğin ne nefs ehlidir ne de nefs ehline tabi olur.)

Nefsinin arzularına kendini kaptırmış kişi, onu selamete ulaştıracak dostunu göremez ve böyle insanların yüzü uğursuz olur.

Ne bil nefs ehlinün devletlü yüzi

Olur dostı görür ne ferlü gözi (3298. beyit)

(Nefs ehlinin ne devletli yüzü olur ne de dostunu görür ferli gözü olur.)

5.2. Nefs Kötüdür

Nefsin kötülüğü şeytanın kötülüğü gibi olup nefsin bu kötülüğünden korunmak için Allah'a dua edilmektedir. Nefsin şerrinden sakınmayı başaran kişi, hikmetin sırrına erer.

İrişün hikmetün sırrına yâ Rab

Bizi öz nefsimüz şerrine yâ Rab (277. beyit)

(Ya Rab, bizi hikmetinin sırrına eriştir ve kendi nefsimizin şerrinden koru.)

Nefs insanın gözünü ve gönlünü aldatan bir kötüdür. Nefse kanmamak için insan, kendini selamete götüreceği yoldan ayrılmamalı ve nefsin arzularını dizginlemelidir. Surette olan geçicidir. Bu nedenle kişi surette olana meyletmemelidir.

Gözün gönlün dahi kendinde olsun

Bu nefs-i şûm hem bendinde olsun (515. beyit)

(Gözün ve gönlün kendinde olsun, kendinde olsun ve dahi bu uğursuz nefsin hep senin kontrolünde olsun.)

Nefsin şiddetli arzuları kişiyi karanlığa iter. Eğer insan ona tabi olursa insanın da karanlığı başlar.

Hevâ-yı nefse oldı ittîbâ'un

Anunçün zulmetine ibtidâ'un (952. beyit)

(İtaatin nefsin arzularına oldu, o yüzden karanlığın başladı.)

Nefs açgözlüdür, kendisine dünyayı verseler yine de doymaz. Diğer taraftan nefs denen azgın hayvan ehlileştirilirse gönülde bir kir olan hırsı yıkayabilir.)

*Cihân mâlın virürsen küllî toymaz
Bu nefse hırs-ı gönülden ho yuymaz* (961. beyit)

(Bu nefse cihanın malını versen tamamen doymaz; bu nefis, gönül hırsını yıkamaya gayret etmez.)

Nefs bir gezgindir. Arzuları peşinde gezip durur. Bir insan bu gezgin nefse esir olursa o da nefisle beraber oradan oraya gezer durur. Murat ettiğini elde edemez, menzilden uzaklaşır.)

*Uyup nefse igen hadden aşurdum
Bu yatluluk ile aklum şaşurdum* (979. beyit)

(Arkadaş, uyup nefse haddi aştım, bu gezgin ile aklımı şaşırdım.)

İnsanın günah olandan geri durması Allah'ın ipine sıkı sıkı tutunması gibidir. Bu kişi doğru yol üzerindedir. Diğer taraftan bir insanın arsız nefsinin arzularına dur demesi, azgın bir hayvanı dizginleyip azgın hayvanın ağzına gem vurması gibidir.

*Çü hablüllâha ola i'tisâmun
Hudûd-ı şer ola nefse ligâmun* (1213. beyit)

(Çünkü senin günahlardan sakınman, Allah'ın ipi ola; nefse gem vurman, kötülüğün sınırı ola.)

Firavun nefesine uyararak tanrılık iddiasında bulunmuştur. Ama cihanda hiçbir insan ona tabi olmamıştır. Yani nefis, kişiye tanrılık iddiasında bulunduracak kadar azgın ve hadsizdir.

*Ki ol Firavn nefis etbâ'ı oldı
Ne merdân-ı cihân eşyâ'ı oldı* (1224. beyit)

(Ki o Firavun nefesine tabi oldu, hangi cihanın insanı onun eşyası oldu.)

Nefs şeytanla özdeştir. Bu şeytanla mücadele edilerek nefis şeytanı alt edilmelidir. Bunu başaran insan nurla dolar. Nefsin ele geçirdiği gönül, fethedilmeyi bekleyen kâfir toprağı gibidir. Nefsi yenen, gönlünü fetheder ve gönlüne Allah'ın nuru dolar.

*Varasın tâ ki şevkula münevver
Çü dîv-i nefsi sen itdün müsahhar* (1415. beyit)

(Nurla dolu ve neşeli bir şekilde varasın, çünkü sen nefis şeytanını fethettin.)

Nefsinin her dediğini yapan insan, insan vasfını kaybeder, âdeta o, edepsiz ve hayasız bir hayvan gibi olur.

*Bil ehl-i nefsi kim hayvân gibidür
Edeb yok bî-hayâ 'uryân gibidür* (1668. beyit)

(Nefs ehli ki hayvan gibidir; edepsiz, hayasız çıplak gibidir)

Nefs, insanı fani olan bu dünyanın nimetlerine yönlendirir, dünyevi olan ise fitne ve fesadın çıkış noktasıdır.

Yider nefis anı iltür merta'ına

Bıragur bil fesâdun menba'ına (2067. beyit)

(Nefs, onu elinden tutup otlağa götürür, sen onu fesadın kaynağına bırakır bil.)

Nefs şeytanında kanaat yoktur, onun arzu etmeme gibi bir özelliği yoktur. Öyle olsaydı şeytan gibi insanı doğru yoldan çıkarmak için insana tuzak kurmazdı.

Olaydı dîv-i nefsün kâm u nâ-kâm

Dahi kurmayaydı yoluna dâm (2115. beyit)

(Nefs şeytanının arzusu ve arzusuzluğu olsaydı o zaman senin yoluna tuzak kurmazdı.)

Kötü, uğursuz ve asi nefsin isteklerine karşı irade gösterilmezse tıpkı bedeninin takati kalmamış bir insan gibi nefsin elinde aciz kalınır. Nefs insanı isyana sürükler. Hal böyle olunca kişinin Allah'a bakacak yüzü kalmaz. Nefsine esir olmuş bir insan hâlden memnundur, bu esaretten kurtulmak istemez. O hâlde bu durumda olan insan hep zarardadır.

Ki gide kuvvet-i ten çün acâyiz

Kalasin nefs-i şûm elinde âciz (2187. beyit)

(Ten kuvveti gittiğinde koca karı kaldığın gibi uğursuz nefsin elinde aciz kalırsın.)

Ki kosan kolayına nefs-i bed-hû

Olur âsî ne tutsun hazrete rû (2497. beyit)

(Ki kötü huylu nefsi kendine bıraksan asi olur, o zaman kişi hazrete nasıl yüz tutsun?)

Dirîgâ ol zebûn-ı nefs-i âsî

Görün bir bulmag ister mi halâsı (2505. beyit)

(Eyvahlar olsun ki o asi nefs acizi, selamete ermeyi bulmak ister mi bir görün.)

Nefsin mizacı kötüdür, insanı doğru yoldan saptırır. Ona mukavemet edilmezse kişiyi sakalından yakalar ve kendine oyuncak eder. Bu durumda olan insana da acımak gerekir.

Dirîgâ kodı yoldan nefs-i bed-kîş

Vireliden eline sen anun rîş (2501. beyit)

(Eyvahlar olsun ki sen nefs eline sakalını verdiğinden beri kötü kumaşlı nefseni yolundan alıyordu.)

Nefsin her dediğini yapmak ve ondan vazgeçememek, nefsin insana yaptığı büyük bir yıkımdır. Böyle insanlarda sevgi adına hiçbir şey bulunmaz.

Mahabbet dime me'lûfât-ı nefse

Sakın zinhâr ol âfât-ı nefse (2547. beyit)

(Nefsin her dediğini yapanlara asla muhabbet deme, sakın; o, nefsin afetleridir.)

Uğursuz ve kötü nefis ile arkadaş olanlar daima zor durumda kalır.

Kalur bu nefs-i şumûn ülfetinde

Hemîşe telh ü renc ü külfetinde (2595. beyit)

(Bu uğursuz nefsin arkadaşı olan, daima; nefsin acılığında, sıkıntısında ve külfetinde kalır.)

Kemale ermek için bir çalışma ve çabalama içerisinde olunmalıdır. Ayrıca uğursuz ve kötü olan nefis ile de daima mücadele etmek gerekir.

Ne ciddûn var ne yolda ictihâdun

Ne nefs-i şûm ile hergiz cihâdun (3113. beyit)

(Bu yolda ne çalışman var ne çabalaman ne de uğursuz nefis ile mücadelen var.)

Nefis, zalimliğiyle ünlü Firavundur ve bir köpek kadar aşağılıktır. Nefis, kendi arzu ve hevesleri için pek çok insanı telef ettiğinden, insan eti yiyen bir sırtlandır.

Sakın sen dahi bu Fir'avn tab'ı

Seg-i nefsi bu merdüm-hor zab'ı (2033. beyit)

(Sen dahi insan eti yiyen sırtlan, Firavun karakterli köpek nefsten sakın.)

Nefis alçak ve aşağılıktır. Ona karşı mukavemet edebilen erkektir. Nefsine karşı duramayan, kendini bir kadın gibi nefsine peşkeş çeker.

Bu mudur erliğün eyd i muhannes

Basıldun nefse nefis iken müennes (2238. beyit)

(Ey alçak, söyle, erkekliğin bu mudur; nefse nefis, kadın iken basıldın.)

Nefis, insanı bir fırsat bulup sokup öldürme özelliği olan akrep ve yılan gibidir. Yani nefis insanı telef etmeye çalışır. Telef etmek için ise battığı zaman geri çıkmayan çengelli iğnelerle kişiyi kendine çeker.

Urup kalbe çeker hırs uş kelâlib

Sîfât-ı nefsi hayyât u akârib (2303. beyit)

(Nefis hırs dallı çengellerle kalbe vurup onu çeker, akreplik ve yılanlık nefsin sıfatıdır.)

Allah, Kur'an-ı Kerim'de zalimlere kaynar su içirme cezası vaat etmiştir

(Ku'ran-ı Kerim, 37/ 67). Bu ceza ile kahr olmak için çirkin yüzlü nefsin arzularına itaat etmek yeterlidir.

Leşevben min hamîmün uş cezâsı

Bize yitmez mi nefsün bed-likâsı (2305. beyit)

(Ateşte devamlı kalan kaynar su içirme cezası varken bize nefsin çirkin yüzü yetmez mi?)

Nefse tabi olduğunda nefis, kalbi işgal eder. Ancak nefsin baş düşmanı muhabbettir ve muhabbet nefis için kılıç gibidir. İnsan bu kılıcı kuşanıp nefse hamle ettiğinde nefsin işgalindeki kalp, halas olur.

Mahabbet sadmeti çün sala seyfin

Alur bil nefsdan kalbün o hayfın (2795. beyit)

(Çünkü muhabbet belası, kılıcını saldıığında; nefsin elinde olan cevri, kalbin, nefsin elinden alır.)

Nefsin zulmünden ve aldatmacasından kurtulmanın yolu Allah'ın peygamberini kendine rehber edinmektir. Böylece Allah'ın tecelli edeceği gönül aydınlatılabilir.

Bu nefsün zulmini bil def' ider ol

Gönülden zulmeti hem ref' ider ol (2798. beyit)

(O hem nefsin zulmünü senden uzaklaştırır hem de gönüldeki karanlığı yok eder.)

Nefs, albenisi ile insanı aldatır. Nefsine uyan kişi doğrudan uzaklaşır ve manevi anlamda derin bir uykuya dalar.

Şular ki nefsinün hazzına uydu

İşin mühmellik itdi katı yuydu (2896. beyit)

(Şunlar ki nefsin zevkine uydular, işlerini ihmal edip çok derin uyudular.)

Nefs dışkıdır ve nüfuz ettiği gönlü kirletir. Gönlü nefis pisliği ile dolu olan insan, bu dünyanın geçici kazançları için kendini mutsuz eder.

Çü kâzûrât-ı nefis eyledi nâ-pâk

Anı kaldı gam-ı dünyâda gamnâk (3547. beyit)

(Nefsin dışkısı onu pis etti, o dünyanın gamında kederli kaldı.)

5.3. Nefs Terbiye Edilir

İnsanoğlu nefsinin isteklerini dizginleyebilmelidir. Çünkü nefis insanı doğru yoldan uzaklaştırır. Hatta nefsin arzularına itaat etmiş gibi yaparak nefsin gerçek yüzünü ortaya çıkarıp nefsin ne denli bir düşman olduğunu görebilirsin.

Hele sen nefsi gel emre mutî' it

Cenâh-ı şevki aç seyr-i seri' it (457. beyit)

(Hele sen nefsi emre itaatkâr kıl, arzu tarafını aç ve kaçamak bakışlarla seyret.)

Nefs serbest bırakıldığında insanın gönül merasını perişan edecek bir eşek gibidir. Bu yüzden onun eşek gibi büyük kulağından tutarak âdeta bir çocuğu kulağından tutup terbiye eder gibi terbiye etmek gerekir.

Bu nefsi niçe korsun otlagina

Yola getir yapış berk kulağına (756. beyit)

(Bu nefsi nasıl otlagina bırakırsın, onun yaprak gibi kulağına yapışarak onu yola getir.)

Nefsin insanı doğru yoldan çıkaracak birçok sıfatı vardır. Eğer insan bunlardan uzak kalabilirse gerçek anlamda mutluluğa ulaşabilir.

Sıfât-ı nefsdan bil dūr olanlar

Durur bâtınları ma'mûr olanlar (969. beyit)

(İçlerinde mamur olanlar, nefs sıfatlarından uzak duranlardır.)

İnsan, iradesini bir kenara bırakıp nefse tabi olmamalıdır. Yoksa yuları bir insanın elinde olan eşeğe vurulduğunda kaçmaya başlayan eşeğin yuları tutan insanı perişan etmesi gibi, nefis de insanı perişan edebilir.

Yidilme nefis eline sen yularun

Virüp nefse ura gör sen yularun (1198. beyit)

(Sen yularını nefis eline verme, yularını verip nefse vur da ne olacağını gör.)

Mürit olan kişi Allah'ın emir ve yasaklarına uymalıdır. Diğer taraftan nefis iyi eğitilirse Allah'a kulluk etmede insana yardım eder. Terbiye edilen nefis ile insan kemale erer, muradına ulaşır, iflah olur. Nefsi terbiye etmenin yollarından birisi de insanın kendisine dünyadan sağladığı rahatlığı yasaklamasıdır.

Mürîdi dîn-i İslâm içre teslîm

İdüp Hak kullugına nefsi ta'lîm (2056. beyit)

(Müridi, İslam dini içine teslim edip nefsi Allah'a kulluk için eğitesin.)

Nasîb almaz kim er terbiyyetinden

Çıkamaz nefsün ol hâssıyyetinden (2066. beyit)

(Kim nefsin isteklerinden vazgeçemez ise kendini terbiye etmeden nasibini alamaz.)

Ki yanî hükm-i şer'a nefsi râm it

Tenün râhatlığın câna harâm it (2495. beyit)

(Ki yani şeriatın hükmüne nefsini itaatkâr et, bedeninin rahatlığını cana haram et.)

Şerî'atde kişi nefsini ıslâh

Bil itmeyince olmaz yolda iflâh (2721. beyit)

(Şeriatte kişi nefsinin ıslah etmezse bu yolda iflah olmaz bil.)

Nefs rezil edilmez de şımartılırsa insanı günaha sokar. Bu durumda da insan cennetten uzaklaşır. Cennete girmek için nefsi aşağılamak gerekir.

Dilersen bulasın firdevs-i a'lâ

Kamudan nefsünü gör yolda ednâ (2255. beyit)

(Hepsinden yüce cenneti dilersen nefsinin yolda rezil olarak bulasın.)

İnsanı, insan yapan sevgisidir. Sevgisi olmayan bir insan, taş misalidir. Böyle insanların nefsiyle mücadelesi de söz konusu olamaz.

Mahabbetsüz olan benzer cemâda

Ki olmaz kasdı nefis ile cihâda (2587. beyit)

(Muhabbeti olmayan, cansız bir varlığa benzer ki nefis ile mücadele etmeye niyeti olmaz.)

Nefs kötü ve uğursuzdur, ıslah edilmeli ve şımartılmamalıdır. O şımartılmayıp da rezil edilirse Allah, takva nurunu gönle koyar. Bir bakıma takva için nefis ıslah edilmelidir.

Ki Hak vire gönüle nâr-ı takvâ

Vegernî nefis-i şûm uş hor u rüsvâ (3074. beyit)

(Ve eğer ki uğursuz nefsi rezil rüsva edersen Hak, takva nurunu gönlüne verir.)

İnsan, samimi bir şekilde Allah'ın cemalini talep edip bunun için üzerine düşeni yaparsa bu Allah aşkı, nefsi mağlup eder. Sonunda da insan muradına erer.

Olanun sıdk ile dil-dâra tâlib

Olur maglûb-ı nefis işk gâlib (3078. beyit)

(Sadakatle sevgilinin güzel yüzüne talip olanın aşkı galip, nefsi mağlup olur.)

Nefsin dediklerini yapmak, ona kanmak insanın kemal erme yolculuğundaki başlangıç noktasıdır. Bir bakıma zirve için sıfır noktasıdır. Bu nokta da nefsin dediklerinden sakınmakla aşılabılır.

Hazer kıl key hazer kıl hey hazer kıl

Makâm-ı nefsdan imdi güzer kıl (3160. beyit)

(Sakın, çokça sakın, hey sakın; şimdi nefis makamından geç.)

Nefsin birçok kötü sıfatı vardır ve bu sıfatlar insan için zulmettir. Ama insan nefesine uymaz da onu terk ederse gerçek aşka düşüp nurlanır.

Şifât-ı nefsdan çün ûr olurlar

Düşerler ışka gark-ı nûr olurlar (3212. beyit)

(İnsan nefsin sıfatlarını bıraktığında aşka düşer, nura gark olur.)

Allah affedicidir ve kulun nefsi yüzünden girdiği günahlar için O'ndan bağışlanma dilemelidir ki kir içindeki nefsi temizlesin. Ayrıca insan, Allah'ı her daim zikrederek kalbini nurla doldurmalıdır. Yani tövbe etmek nefsi temizler, sürekli zikir ise kalbi nura boğar.

Kıl istigfâr ile nefsi müzekkâ

Devâm-ı zikr ile kalbi mücellâ (3291. beyit)

(Tövbe ile nefsi temizle, sürekli zikir ile kalbi parlat.)

Dünya malına meyl etmeyip de yokluğa rağbet etmek nefse irade göstermektir. Çünkü nefs, insanı, hep dünyevi olana yönlendirir.

İdüpdür nefesine bil ihtiyâr ol

Ki fakr ile ider yâr iftihâr ol (3321. beyit)

(Onu nefesine irade gösterir bil, ki o fakirlikle yar olmaktan iftihar eder.)

5.4. Nefs, Ruhla İzdivaç Eder

Pek çok kaynakta ruh ve nefs, iki farklı kavram olarak ele alındığı gibi bu iki kavram aynı anlamda da kullanılmıştır. Her ne olursa olsun ikisi arasında kuvvetli bir ilişkinin olduğu su götürmez bir gerçektir. Bu ikisi arasında o kadar kuvvetli bir ilişki vardır ki ruh ve nefis izdivaç eder.

Anı bu nefis ü rûhun izdivâcı

İder peydâ ne bil hırka ne tâcı (705. beyit)

(Onu, nefis ile ruhun izdivacı ortaya çıkarır; taç veya hırka değil.)

5.5. Nefs Binek Hayvanıdır

Nefsin eşeğe benzetilmesi iki farklı şekilde yorumlanabilir. Birincisi nefsi aşağılamak içindir ki bundaki amaç nefis aşağılandıkça salık, sırat-ı müstakimde yol alabilsin. İkincisi ise tasavvufta nefsin, talibi kemale erdirecek binek hayvanı olarak görülmesidir. Nefs terbiye edilmediğinde kişiyi helak edecek bir binek hayvanıyken dizginlenip ehlileştirilirse kişiyi kemale eriştirecek binek hayvanı olur. Diğer taraftan nefsin her arzusunu gerçekteşiren de bir eşektir.

Yidürme nefsi kurda merkebündür

Şerî'at şükr kal'an mehrebündür (760. beyit)

(Nefs senin eşeek yavrundur, onu kurda yedirme; şeriat ve şükür senin kalen, sığınılacak yerindir.)

Kim ölmüş har yola gider degüldür

Kim eydür ehl-i nefsi har degüldür (1208. beyit)

(Hiç kimse ölmüş eşek ile yola gitmez, kim der nefsi ehli eşek değildir diye)

Tarîkat ger hisârün mehrebündür

Hakikat bil ki nefsin merkebündür (2722. beyit)

(Eğer tarikat senin sığınacak kalen olursa nefsin, senin eşeğin olacağını bir gerçek olarak bil.)

5.6. Nefs İnsanı İnsan Yapan Unsurdur

Nefs, kavram olarak ele alındığında birey, benlik anlamında da kullanılmaktadır. Yani nefsin uykuyu, yemek yemeyi, su içmeyi istemesi yani yaşamak için gerekli olanı istemesi de nefsin sıfatlarındandır. Bu noktada nefsin sıfatları insanı, insan yapmaktadır.

Sifât-ı nefsdan sende eser hiç

Ya kim anlaya hâlünden haber hiç (2457. beyit)

(Nefs sıfatından hiç eser yok; ya senin hâlinden kim anlasın, senden hiç haber yok.)

5.7. Nefs Perdedir

Nefs doğru yolda giden insanı yolundan eğler ve onu menzilden uzaklaştırır. Bu yüzden doğru yolda olanın yapması gereken şey, yolu üzerindeki bu perdeyi aralamaktır.

Ki sâlik menzile hiç irmemişdür

Hicâb-ı nefsi yoldan ırmamışdur (1667. beyit)

(Salik ki menzile hiç erişmemiştir, nefsi perdesini yolundan uzaklaştırmamıştır.)

Nefs perdesi bir insana, kendi canı yüzünden ulaşır, ancak o cana bu perdeyi yok edecek ateşi, canan ulaştırır. Canandan kastedilen, kişiyi doğru yola ulaştıracak olan yol göstericidir.

Hicâb-ı nefsi ol bu cân gözünden

İrer şu'le ana cânân yüzünden (1941. beyit)

(O nefsi perdesi, bu can gözünden ulaşır; ateş parçası ona, sevgili yüzünden ulaşır.)

5.8. Nefs ve Heva Ayakkabı Çifti Gibidir

Ayakkabı çifti birbiriyle uyumlu olur. Bu noktada nefsi ve onun arzuları ayakkabı çifti gibidir. Kişi bu iki çiftin hükmünü ortadan kaldırıp Hz. Musa'nın asası gibi nefsi ve onun arzularını yutması gerekir.

Bu na'leyn-i hevâ vü nefsi hal' it
Nehengâsâ gel i Mûsîçe bel' it (2430. beyit)

(Bu arzu ve nefis ayakkabısı çiftinin hükmünü ortadan kaldır, gel ey Musa'nın timsah gibi olan asası, bunları yut.)

6. Sonuç

“Nefs” kavramı çeşitli çevre ve zamanlarda, değişik şekillerde yorumlanmıştır. Tasavvufî çevrede, insanı yoldan çıkararak bir şeytan ve bazen insanı Allah'a ulaştıracak bir binek hayvanı olarak; Muhammed İkbal, Eflatun, İbn Arabî gibi düşünce ehli kişilerce, insanı insan yapan ve Mutlak Ben'e ulaşmayı sağlayacak aracı olarak; Batı felsefecilerin büyük bir çoğunluğunca da ruh olarak görülmüştür. Nefse kelamcılar farklı gözle bakmış, tasavvufçular farklı gözle bakmış, felsefeciler farklı gözle bakmıştır. Bu noktada Yusuf Hakiki Baba da nefis kavramına bir tasavvufçu gözüyle bakmıştır. Hal böyle olunca nefis, Yusuf Hakiki Baba'da genel olarak olumsuz anlamda ele alınmıştır. Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli mesnevisinde, bir mutasavvıf gözüyle nefsin olumsuz manada ele alındığı yönleri, bulunduğu beyit ve numaraları şu şekildedir: Nefs tuzaktır (141. beyit); nefis esir eder (864. beyit); nefis, yoldan çıkarır (1197. beyit); nefis, kötü huylu bir kötüdür (1291. beyit); nefis, kişiyi köle eder (2002. beyit); nefis, arzu eder (2185. beyit); nefis, kendine hizmet ettirir (2192. beyit); nefis, arsızdır (2601. beyit); nefis kişiyi aciz bırakır (2606. beyit); nefis kişiyi rehin alır (3069. beyit); nefis kötüdür (277. beyit); nefis gözü doymaz bir açgözlüdür (961. beyit); nefis kişiyi yoldan çıkarır (979. beyit); nefis, gem vurulması gereken azgın bir hayvandır (1213. beyit); nefis, kişiyi kendine tabi eder (1224. beyit); nefis, şeytandır (1415. beyit); nefis, ehlini hayvan gibi yapar (1668. beyit); nefis, kötü huyludur (2497. beyit); nefis, asidir (2505. beyit); nefis, kötü kumaşlıdır (2501. beyit); nefis, afettir (2547. beyit); nefis, Firavun tabiatlı köpektir (2033. beyit); nefis, kendine kadındır (2238. beyit); akreplik ve yılanlık nefsin sıfatıdır (2303. beyit); nefsin yüzü çirkindir (2305. beyit); nefis, elinde zulüm tutar (2795. beyit); nefis, zulmeder (2798. beyit); nefis, dışkıdır (3547. beyit); nefis doyumsuzdur (756. beyit); nefsin uzak durulması gereken sıfatları vardır (969. beyit).

Mutasavvıfların nefisle ilgili yoğunlaştıkları esas nokta nefsin hileleri, kötülükleri, hastalıkları ve bunların nasıl düzeltileceğidir. Onlara göre nefisle anlaşma yapılmaz; çünkü o, sürekli insanı kandırmak için fırsat gözetir. Bu nedenle onunla sürekli mücadele hâlinde olup onu terbiye etmek gerekir. Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli eserinde nefsin terbiye edilmesiyle ilgili olarak örnek kullanımlar, beyit ve numaraları şu şekildedir: Nefs, Allah'a kulluk için terbiye edilir (2056. beyit); nefis rezil edilmelidir (2255.

beyit); nefis, mücadele edilmesi gereken bir varlıktır. (2587. beyit); nefis, mağ-lup edilebilir (3078. beyit); nefis, temizlenebilir (3291. beyit).

Mutasavvıflar nefsi binek hayvanı olarak da görür. Bu binek hayvanı iyi eğitilirse kişiyi hakikate ulaştırır. Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli eserinde nefsin binek hayvanı gibi ele alındığı örnek kullanım, beyit ve numaraları şu şekildedir: Nefis, eşektir (760. beyit), (1208 beyit), (2722. beyit).

Nefis insanı meleklerden ve hayvanlardan ayırmaktadır. Çünkü meleklerin kendilerini engelleyecek nefsleri, hayvanların da kendini yükseltecek akılları yoktur. Yani nefis, insana benlik verir. Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli eserinde, 2457. beyitte nefis bu şekilde ele alınmıştır.

Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli eserinde, 705. beyitte nefisle ruhun izdivaç edecek kadar birbiriyle uyumlu olduğu belirtilmiştir. Yine nefis ve hevanın uyumluluğunu belirtmek için 2430. beyitte, bu ikisi için ayakkabı çifti benzetmesi kullanılmıştır.

Nefsin hakikati gizlemesi nedeniyle nefis, 1667. beyitte ve 1941. beyitte perde olarak ele alınmıştır.

Hülasa Yusuf Hakiki Baba'nın Muhabbetname isimli eserinde genelde nefis; kötü, uğursuz, yoldan çıkartan şeytan, arsız, akrep gibi sıfatlarla nitelendirildiği gibi bu sıfatlar, kimi beyitlerde, nefsin bizzat kendisi olarak da kullanılmıştır. Yine nefsin saliki menzile ulaştırması için terbiye edilmesi gerektiği de beyitlerde çokça vurgulanmıştır. Nefsin perde olması, nefisle ruhun izdivaç etmesi, nefsin binek hayvanı olması, nefsin insana benlik vermesi gibi kullanımlar ise birkaç beyitle sınırlı kalmıştır.

KAYNAKÇA

- A. E. Affifi (1975); *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, (çev. Dağ Mehmet). A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara.
- Aktaş, H. (2013); *Kur'an'a Göre Nefis Eğitimi*, 1. bs., Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, A. (1998); "İkbal'de Dinamik İnsan Anlayışı". *Divan Dergisi*, S. 2, s. 241-254.
- Aristoteles (1999); *Ruh Üzerine*, (çev. Zeki Özcan). Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Aristotle, On the Soul 413 a 6-9 İlmun-Nefis, 413 (V) 11-13, s. 45, Arapça Tercümesi, 1949, Mısır.
- Atay, H (1997); "Nefis", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 37, s. 1-58.
- Boz, E. (2006); "Yusuf Hakiki", *DİA* c. 44, İstanbul.
- Cengiz, Y. (2014); "Nefis çözümlemesi açısından Fahreddin Razi'nin İbn Sina ile İlişkisi", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, c. 2, İstanbul.
- Çatak, A. (2012); "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Nefis Anlayışı". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.1, s. 217-232.
- Çatak, A. (2012); "Şeyh İslam'ın Mu'inü'l-Mürîd Adlı Eserindeki Bazı Tasavvufî Kavramlar". *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/2* , s. 279-303.

- Çetin, H. (2019); "Ahlak Eğitimi Bağlamında Nefs ve Değer İlişkisi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.10, s. 233-250.
- Devellioğlu, F. (1998); *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 15. bs., Aydın Kitabevi, Ankara.
- Durusoy, A. (2012); *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*, 3. bs., MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul.
- <http://www.allahayaklasmayolunda.com/a/974/peygamber-efendimiz-s-a-v-bir-hadis-i-serifinde-buyuruyor-ki-nef-av8.aspx> [27/03/2020]
- İbn Rüşd (2007); *Pisikoloji Şerhi (Kitâbu'n-Nefs)*, (çev. Arkan Atilla). Litera Yayıncılık, İstanbul.
- Kayaokay, İ. (2017); *Klasik Türk Şiirinde Nefs*, 1. bs., H Yayınları, İstanbul.
- Kayaokay, İ. (2019). "Bir Edebi Tür Olarak Atvar-ı Seba ve Manzum İki Örneği". *İslami İlimler Dergisi*, S. 2, s. 115-140.
- Kızılgeçit, M. (2013); İzmirli İsmail Hakkı'nın "İlmü'n-Nefs"inde Modern Psikoloji Tarihi, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 3, s. 157-173.
- Kul, A. (2011); *İbn Sina'da Ruh-beden İlişkisi ve Ruhun Ölümsüzlüğü Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurt, H. (2006); "Mehmed Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.15, s. 107-124.
- Kutluer, İ. (2000); "İlmün'n-Nefs" DİA, c. 22, İstanbul.
- Küçükçiryaki, F. (2017); *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Yazılan Atvar-Seba Eserlerinin Mukayeseli Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Külçe, S. N. (2018); "İbn Sinâ'nın Nefs Kavramı ve Modern Psikolojideki Ego Kavramının Benlik Olgusu Bağlamında Karşılaştırılması", *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, S. 1, s. 54-78.
- Mehmedoğlu, A. U.; Hazinoğlu, B. (2015); "Muhammed İkbâl'in Nefs Anlayışı". *Sirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, s. 11-31.
- Memiş, İ. (2007); "İbn-i Rüşd Felsefesinde Kavramsal Olarak Nefs ve Akıl", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, No: 07, s. 117-144.
- Merter, M. (2015); *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, 14. bs, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Nasîrüddin Tûsî (2013); *Ahlak-ı Nasiri*, (çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov), 2. bs, Litera Yayınları, İstanbul.
- Tek, A. (25-26 Nisan 2013); "Alvarlı Efe Hazretleri'nin Dîvânı'nda Tasavvufî Kavramlar", *Uluslararası Hâce Muhammed Lutfî (Alvarlı Efe) Sempozyumu*, Erzurum.
- Türker, Ö. (2006); "Nefs". DİA, c. 32, İstanbul.
- Türkmen, H. (2015); "Fahreddin Râzî'nin Nefs Kavramı ve Mahiyetine Yönelik Yaklaşımı". *Eskiye Dergisi*, S. 31, s. 95-128.
- Uludağ, S. (2006); "Nefs". DİA, (32. Cilt), İstanbul.
- Yalap, H. (2014); *İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (II. Cilt)*, (İnceleme-Metin-Sözlük). Yayımlanmamış doktora tezi, Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Yusuf Hakiki Baba (2009); *Muhabetname*, (haz. A. Çavuşoğlu), 1. bs., Aksaray Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara.